

Sønderjyske Årbøger 2022

Redaktion:

Anne Marie Ludvigsen

Mogens Rostgaard Nissen

Klaus Tolstrup Petersen

Merete Bo Thomsen

Mads Mikkel Tørsleff

Historisk Samfund for Sønderjylland

Forord

AF REDAKTIONEN

I år er det 100 år siden, Historisk Samfund for Sønderjylland blev grundlagt. Dette markeres på flere forskellige måder. Dels afholdtes i november en jubilæumsfest på Folkehjem med både foredrag og festligt samvær, dels er netop udkommet bogen *Sans for Sønderjyllands Historie. Historisk Samfund for Sønderjylland 1922-2022*, og endelig er afholdt en foredragsrække under titlen "Det Sønderjyske DNA gennem 100 år". Jubilæet skal naturligvis også markeres i denne årbog, hvor forfatterne bag førnævnte bog, Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen, i deres artikel med næsten samme titel sammenfatter fortællingen om foreningens virke igennem de mange år. Artiklen er den sjette i denne bog.

Årbogens første artikel er skrevet af Ditte Kock og Jens Jacob Refshauge Beck, der undersøger hvorvidt den civile befolkning på Als var ramt af overdødelighed i krigsåret 1864, især som følge af sygdomme, som krigen førte med sig. Den anden artikel i bogen er fra Elsemarie Dam-Jensens hånd og handler om hollandske fliser på væggene i Rømøs ældre huse. Artiklen placerer handlen med disse fliser i det samlede handelssamkvem mellem Danmark og Holland.

Den tredje artikel i årbogen er skrevet af Anne Marie Ludvigsen, der fortæller om de enorme forandringer, afvandingen af Tøndermarsken og Gotteskoog førte med sig i perioden 1927-32, samt hvad dette betød for den lokale befolkning, der havde vænnet sig til at leve af og med vand.

Som nummer fire følger en artikel af Mogens R. Nissen, der handler om den sydslesvigske journalist Jakob Kronika, der efter 1945 måtte forsvare sig mod britiske anklager om at have været spion for det nazistiske styre.

Den femte artikel i årbogen er en kildeudgivelse, fremdraget og kommenteret af René Rasmussen. Det drejer sig om John Nis Lorensens erindringer om tiden som feltlæge under 1. verdenskrig.

Som årbogens sidste artikel, der efterfølger jubilæumsartiklen nævnt ovenfor, har SSW-politikeren Anke Spoorendonk skrevet sine erindringer om dagene efter landdagsvalget i 2005, hvor mindretalspartiet blev tungen på vægtskålen og siden parlamentarisk grundlag for den efterfølgende regering.

Som altid er årbogen også spækket med boganmeldelser, beretninger fra museer og forskningsinstitutioner i Grænselandet samt naturligvis fra Historisk Samfund for Sønderjylland.

God læselyst!

Redaktionen.

At leve med vand i Tøndermarsken og Gotteskoog

AF ANNE MARIE LUDVIGSEN

Genforeningen af Sønderjylland med Danmark i 1920 skærpede interessen for afvandingen af de indvundne marskområder i Tøndermarsken og Gotteskoog, eftersom disse områder i periferien pludselig blev omfattet af politisk opmærksomhed og derfor modtog de nødvendige investeringer til at gennemføre afvandingsprojekter på både den danske og tyske side i henholdsvis 1927-30 og 1930-32. Formålet var at forbedre forholdene for landbrugsmæssig udvikling ved at få mere kontrol over bagvandet. Inden for få år forandrede afvandingen af Tøndermarsken og Gotteskoog både landskabet og indbyggernes levevilkår fuldstændigt. Baseret på blandt andet interviews med indbyggere, som boede i marsken under afvandingen, har forfatteren forsøgt at identificere de udfordringer den traditionelle livsstil blev konfronteret med som følge af afvandingen samt hvordan de lokale indbyggere oplevede forandringer i landskabet og deres livsvilkår.

Indledning

Et gammelt ordsprog fra vadehavskysten lyder: "Hvis ikke vi drukner i saltvand, så drukner vi i ferskvand", hvilket refererer til, at mange inddigede marskområder udfordres af bagvand fra geesten. Gennem århundreder er de inddigede marskområder forsøgt afvandet for at kunne fremme den landbrugsmæssige udnyttelse af kogene. I dag taler man imidlertid i stigende grad om at give vandet mere plads bag digerne som en mulig løsning på fremtidens øgede nedbørsmængder som følge af klimaforandringer.

Landskabet i Tøndermarsken og Gotteskoog undergik store forandringer i kølvandet på afvandingen i perioden 1927 til 1932 (1927-30 på den danske side af 1920-grænsen og 1930-32 på den tyske side). Et komplekst system af rørlægning, afvandings- og bevandingskanaler, ådiger langs alle naturlige vandløb og pumpestationer forandrede landskabet for altid. Dagliglivet i Tøndermarsken og Gotteskoog forandrede sig også, fordi det var tilpasset miljøet - med andre ord havde livet i marsken forliget sig med tilstedeværelsen af vand.

Fra 1968-1971 gennemførte Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg et forskningsprojekt i den vestslesvigske marsk for at samle viden ind om de traditionelle marskbåde, som blev brugt i området, såvel som

om det liv, som husmænd og bådfolk, hvis livsgrundlag var sammen-sat af flere små erhverv, levede. Projektet resulterede i bogen *Både og bådfolk i marsken*. Undersøgelsen inkluderede ca. 45 interviews med personer, som havde oplevet landskabet i Tøndermarsken og Gotteskoog før afvandingen. Selvom projektet fokuserer på både, bådfolk og husmænd, indeholder materialet også information om livsvilkår mere generelt, hverdagslivets udfordringer, oplevelsen af afvandingen og landskabets forandring. Foruden disse interviews har jeg desuden brugt erindringer fra dels Emil Nolde, der i 1912 flyttede til Tøndermarsken med sin hustru, Ada, samt Rasmus Mikkelsen, der i 1923 blev lærer ved den danske skole i Rudbøl. En sidste kilde er fotos taget af Højerfotografen A. Martinsen, godsforvalter, fotograf og arkitekt H. C. Davidsen fra Møgeltønder samt fotograf og hjemstavnsforsker Theodor Möller fra Kiel. Alle fotograferede de marsken før og efter afvandingen. Billederne dokumenterer de store forandringer som følge af afvandingen, og de supplerer på fornem vis de personlige beretninger om den betydning, tilstedeværelsen af vand havde for lokalsamfundet.

Beskrivelse af området

Tøndermarsken er et inddiget marsklandskab, som omfatter områder i både Danmark og Tyskland. I Danmark dækker området cirka 85 km². Gotteskoog er en af kogene syd for den dansk-tyske grænse og dækker et areal på godt 105 km². Geologisk set består landskabet af geest, marsk og vade. Geesten er det gamle istidslandskab, der består af bakkeøer og hedesletter skabt under forrige og sidste istid. Geesten er det høje land. Mens geesten er skabt af sand og sten, som aflejredes, da isen smeltede i slutningen af de to nævnte istider, så er marsken havskabt og meget yngre. For ca. 3.000 år siden steg havspejlet, og havet begyndte af oversvømme de lave hedesletter og aflejrede i den proces organisk materiale, slik, som gennem de seneste 3.000 år har dannet marsken. Vaden er den blotlagte havbund ved lavvande.

Når man taler landskabshistorie i Tøndermarsken, kan man inddele denne i fire perioder. Første periode er tiden med åben marsk uden diger. Perioden strækker sig, fra marskdannelsen begyndte for ca. 3.000 år siden og frem til 1465 og 1556, hvor først Hviding Herred blev inddiget, og senere hertug Hans' dige fra Højer til Grellsbüll via Rudbøl blev opført. Diget om Hviding Herred, som blev døbt 'den gyldne ring', var et ringdige, der lukkede sig om Hviding Herred. Derfor var det først med

1556-diget, at Tøndermarsken som sådan blev beskyttet mod stormflod. Den åbne marsk var karakteriseret ved adskillige søer, åer og dyb, som formede et delta omkring Vidåen. Et sumpet og ad land ret ufremkommeligt område, som var ubeskyttet mod havets luner.

Anden periode strækker sig fra 1556 og frem til afvandingen 1928-29. I denne periode etableres flere nye diger. Blot ti år efter hertug Hans-diget lykkedes det at indvinde Gotteskoog. Herefter tog landvindingen fart, og flere diger blev bygget. I modsætning til de to første diger fra 1465 og 1556 var de efterfølgende diger egentlige landvindingsdiger, der ikke beskyttede eksisterende bebyggelse, men derimod åbnede mulighed for en større landbrugsmæssig udnyttelse af marskarealerne. Det er i den forbindelse, begrebet 'oktrojerede koge' dukker op, hvor kapitalister investerede i digebyggeri, mod at hertugen til gengæld gav de nye koge særlige rettigheder nedfældet i et privilegiebrev – en såkaldt oktroj. Det er i denne periode, at Vadehavets nordligste kogsmarsk dannes.¹ I 1920'erne udgjorde 'den gyldne ring' om Hviding Herred og Højer Dige fra 1861 tilsammen beskyttelsen mod havet i Vestslesvig. Den inddigede marsk er beskyttet mod havets stormfloder, men den udfordres til gengæld af oversvømmelser af bagvand. Det skyldes, at digebyggeriet gjorde det sværere for bagvandet at løbe ud i havet, der nu kun kunne finde sted, når sluserne var åbne ved lavvande. Særligt om vinteren var marsken udsat for bagvandsoversvømmelser, fordi de hyppigere stormfloder betød lukkede sluser, hvorved åvandet opstuedes bag diget. I sådanne situationer gik åerne over deres breder, og marsken kunne i uger og måneder ligge oversvømmet af åvand. Dette var særligt et problem i Gotteskoog, fordi store dele af kogen ligger lavere end i de omkringliggende og yngre koge. Nogle arealer af Gotteskoog lå derfor ofte under vand store dele af året. Dertil kom, at kogene nord herfor, Højer kog, Rudbøl kog og Møgeltønder kog, oplevede oversvømmelser af åvand i vintermånederne.

Den tredje periode er fra 1928-1929 og frem til 1980erne, hvor den inddigede marsk også afvandes. Det vil sige, at marsken ikke længere oversvømmes af bagvand om vinteren, fordi regnvand pumpes væk fra de lavtliggende marskområder, og ådiger forhindrer, at åerne går over deres breder.

Den fjerde periode begynder i 1980erne, hvor de første naturgenopretningsprojekter i Gotteskoog og Tøndermarsken fandt sted. Det sker i kølvandet på en øget bevidsthed omkring vandets betydning for flora

og fauna. Med den intensiverede landbrugsdrift i løbet af det 20. århundrede gik mange arter kraftigt tilbage. Udviklingen begrænsede sig ikke til Vadehavet og marsken, men var global og betød, at de første 18 lande i 1971 i Ramsar i Iran tilsluttede sig Ramsar-konventionen.² For Danmarks vedkommende i 1977. I begyndelsen af 1980'erne iværksatte man et stort projekt i Gotteskoog omkring genskabelsen af en række tabte vådområder til gavn for blandt andet fuglelivet. Og i forbindelse med opførelsen af Det fremskudte Dige i 1980-82 og dannelsen af Margrethekog og Rickelsbüller Koog blev store dele af de nyindigede områder udlagt til natur- og vildreservat i stedet for landbrugsjord. I 2009 gennemførtes på dansk side et stort projekt syd for Tønder – 'Snæbel-projektet', hvor blandt andet Vidåens nordlige ådige blev flyttet længere mod nord for derved at genskabe det ved afvandingen 80 år tidligere tabte vådområde af hensyn til den truede fisk snæblen.

Denne artikels fokus er marsken syd for flækken Højer og Gotteskoog på den tyske side i overgangen fra inddiget til afvandet marsk.

Bosætning og byggeskik

Indbyggerne i marsken bosatte sig så højt som muligt for at undgå de tilbagevendende stormfloder fra Vadehavet. Tønder by, Møgeltønder og Højer ligger på det høje land, geesten. Her ligger byerne på geestranden ned til marsken imellem kote 4 og 5 over havet og dermed i en passende højde til at være beskyttet mod havets stormfloder. Samtidig var man også bosat netop på kanten ned til marsken for at være tæt på den attraktive marskjord, som i Tøndermarsken overvejende blev brugt til afgræsning af kreaturer.

Ude i selve marsken var det svært at bo på grund af risikoen for oversvømmelser. Omkring 1100 begyndte friserne at bosætte sig på kunstige forhøjninger i marsken syd for Tønder og Møgeltønder – såkaldte værfter. Værfterne lå som regel tæt på naturlige vandløb, som på den måde blev en del af infrastrukturen. Friserne tog denne teknologi med sig fra de frisiske områder længere sydpå, hvor man i mere end 1.000 år havde praktiseret denne bosætningsform. Efter havdigerne blev opført, så man også bosætning på dem, som det er tilfældet i Rudbøl og i Nørremølle.

Værfterne blev opført i tiden inden havdiger, dvs. i åben marsk, hvor marsken var ubeskyttet mod vinterens stormfloder. I perioder med høj vandstand lå værfterne som små øer omgivet af vand. Også efter etab-

leringen af havdigerne fortsatte værfterne med at have en funktion. For selvom marsken nu var truet af ferskvand fra de naturlige vandløb i marsken og ikke af saltvand, så betød boligens beliggenhed på værft, at det pågældende hus var beskyttet. Først med afvandingen i slutningen af 1920'erne havde værfterne udspillet deres rolle.

Tilstedeværelsen af vand i marsken har også sat sig sine spor i byggeskikken. Mange af gårdene på værfter i marsken samt i nogen grad gårde på geestranden er opført med højremskonstruktion. Det vil sige en bjælkekonstruktion, hvorpå taget hviler i stedet for at hvile på husets ydermure. Det var en måde at tage højde for den situation, at havvand kunne vælte ydermurene. Med en højremskonstruktion ville taget og dermed loftet være bevaret, selvom murene skulle vælte, og dermed havde man et sikkert sted dels at opholde sig i den værst tænkelige situation, men også et sted at opbevare værdier og hø. I et udpræget studeområde var høet det, der skulle holde liv i kreaturerne over vinteren. Kiers Gaard i Højer og Nørre Sødam syd for Møgeltønder er eksempler på gårde med højremskonstruktion i Tøndermarsken.

Gården Vester Anflod på sit værft omgivet af åvand. Fotograferet af H. C. Davidsen, ca. 1920. Foto: Museum Sønderjylland.

Bagvand

Digebyggeriet i marsken beskyttede mod stormfloder fra havet, men det skabte et andet problem, nemlig bagvandsoversvømmelser. Med digerne blev åernes fri passage ud i Vadehavet blokeret, hvilket betød opstuvning af vand bag digerne. Ganske vist skulle sluser i digerne sikre åvandets passage ud i havet, men ved højvande var sluserne lukkede, og åvandet steg. Til daglig var dette ikke et problem, men om vinteren, hvor der både var flere storme fra vest og mere nedbør, resulterede dette i omfattende ferskvandsoversvømmelser bag digerne. Det kan være svært at begribe, hvor meget vand der er tale om, men Vidåens opland er på 1.342 km², hvoraf de 260 km² i dag ligger i Tyskland (Gotteskoog).

Oversvømmelserne ramte især lavtliggende marskområder hårdt, som både kunne blive ramt af lokal nedbør og af åvandet, når Vidåen gik over sine breder.

Selvom marskens indbyggere havde udviklet bosætningen på de ovennævnte værfter, var der også gennem århundreder forsøg på at begrænse oversvømmelser gennem såkaldt naturlig afvanding og pumpemøller.

*Vidåen ved Ny Frederikskog syd for Højer mellem fortid og fremtid: til højre ses de gamle pumpemøller. Til venstre ses den nyopførte Højer Pumpestation. 1929.
Foto: Lokalhistorisk Arkiv for Gl. Tønder Kommune.*

Førstnævnte skete gennem mindre sluser i digerne, sile, som ved høj vandstand i havet forhindrede vandet i at løbe ind, men som ved lav vandstand tillod vand fra marsken at løbe ud. En sådan sil kan den dag i dag stadig ses i hertug Hans' dige ved Højer fra 1556.

Dertil kom brugen af afvandingsmøller med arkimedessnegle, der løftede vandet fra lave områder op i afvandingskanaler, der ledte vandet mod havet.

Den naturlige afvandings effektivitet var begrænset, og de laveste dele af marsken var naturligvis særligt udfordrede. Det gjaldt området omkring Lægan syd for Tønder samt store dele af Gotteskoog.

Da Emil og Ada Nolde i 1912 købte Utenwarf, var de ikke klar over, at omgivelserne om vinteren stod under vand, og at de også kunne blive oversvømmet om sommeren. "Den snu sælger sagde intet herom. Erhvervsmæssigt var det naturligvis en stor ulempe, for mig som kunstner og maler var dette en særlig skønhed og glæde."³

Infrastruktur

Under vinterens langvarige ferskvandsoversvømmelser var marsken så godt som ufremkommelig med almindelige færdselsmidler. Adgang til marsken var i det hele taget en udfordring, fordi der var få veje, og de var ofte i dårlig stand. Dette er en af grundene til, at værfterne var placeret tæt på de naturlige vandløb, fordi de var en naturlig del af infrastrukturen.

Fisker Theodor Andersen fra landsbyen Aventoft sagde: "I efteråret [...] var der så meget mudder overalt, at for hvert skridt du tog, måtte du sikre dig, at støvlerne fulgte med."⁴ Og kunstneren Emil Nolde kaldte sin hest for en "vandhest", fordi den ikke var bange for at gå igennem vand, der stod op til en meter højt.⁵

Naturlige vandløb, søer og resterne af gamle tidevandsrender udgjorde derfor marskens infrastruktur og blev suppleret af kunstige grøfter og kanaler. I forhold til transport var vandvejene helt vitale for indbyggerne, som ofte levede flere kilometer fra geesten. Her brugte de særlige fladbundede både designet til at kunne sejle på lavt vand, hvor man brugte lange stager til at komme frem, og på søernes åbne vand kunne man benytte sig af sejl.

Mange grøfter var for små til, at man kunne sejle på dem, og blev forceret med en springstok (klu'stach) på ca. 3,5 m med en træblok på tværs for enden for at forhindre stokken i at synke ned i muddret.

Springstokken var uundværlig for markmanden, når han skulle bevæge sig fra en fenne til den næste for at tilse græssende kreaturer. Den blev også brugt af skolebørn i marsken, som nogle gange skulle krydse flere grøfter på deres vej til skole.

Om vinteren, når vandet i marsken frøs til is, var det almindeligt at bruge skøjter som transportmiddel. Når marsken var dækket af is, var det nemmere og hurtigere at komme omkring, fordi det blev muligt at tage genveje, som normalt var umulige. Lorentz Petersen (f. 1896) fra Rosenkrans havde aldrig set nogen dygtigere skøjtøløber end sin far, som kunne tilbagelægge 100 m på et ben.⁶ Bag digerne både i Tøndermarsken og Gotteskoog var brugen af springstokke og skøjter udbredt.

Levevilkår

Landbrug var Tøndermarskens hovederhverv, og området var et udpræget studeopdrætsområde, blandt andet som følge af marskens store græsarealer, der var velegnede til afgræsning af kreaturer. Om sommeren blev der høstet store mængder hø i Gotteskoog, som blev sejlet hjem ad søer og åer. Selvom studeopdrættet havde særlig stor betydning i 16- og 1700-tallet, spillede studeopdræt stadig en vigtig rolle i begyndelsen af 1900-tallet.

En anden stor indtægtskilde var høst af tagrør. Selv ret store gårde kunne have deres primære indtægt fra høst af tagrør på deres jord. Ligesom fenner med græs blev inddelt i parceller, gjorde det samme sig gældende for marskens amfibiske områder af rørskov. Ofte blev daglejere hyret ind til at høste rørene, som blev solgt på geesten - for eksempel på markedet i Tønder - eller udskibet fra Højer Sluse.

Mange af marskens indbyggere havde ofte flere måder at tjene penge på. Et erhverv var som bådsmænd, hvor man transporterede varer mellem Vadehavet og især Tønder by eller mellem andre lokaliteter i marsken ad især Vidåen. Det skyldtes, at skibe på grund af digebyggeriet ikke kunne passere gennem sluserne, hvorfor Tønder allerede fra 1556 blev afskåret fra den direkte adgang til havet. Derfor blev det nødvendigt at transportere varer mellem Tønder og kysten, hvor de blev fragtet i fladbundede marskbåde. I begyndelsen af det 20. århundrede begyndte denne praksis at ændre sig som følge af bedre veje (for eksempel fra Rudbøl).

Fiskeri var ofte et bierhverv for bådfolkene, men det gjorde sig også gældende for eksempelvis handlende i Højer. Der blev både fisket i

Vadehavet og i åer og søer inde i marsken. Fiskerettigheder var ikke sjældent knyttet op på bestemte huse eller gårde, men ofte var fiskeriet ejet af de lokale myndigheder og kunne forpagtes. Fiskene blev solgt på markedet i Tønder, til hotellerne på den tyske ferieø Sild eller i Flensborg. Fisk var også en vigtig fødekilde. Fordi de fattige i marsken ikke ejede land, var det helt afgørende, at de kunne fiske og på den måde altid havde mad. De købte fiskekort, som tillod dem at fange fisk til eget konsum.

Ny politisk opmærksomhed, nye muligheder

I 1920'erne fik Tøndermarsken ny politisk opmærksomhed. I kølvandet på det danske nederlag til Preussen i 1864 kom Sønderjylland sammen med Holsten og Lauenborg under først preussisk og senere tysk overherredømme. Efter det tyske nederlag i 1. verdenskrig fik borgerne i Slesvig mulighed for at stemme om deres nationale tilhørsforhold, og en ny grænse blev trukket i 1920. Fra et dansk perspektiv blev Sønderjylland genforenet med Danmark efter 56 år under fremmed styre. Desuden havde landsdelen, som en del af Tyskland, været aktiv deltager i 1. verdenskrig i modsætning til resten af Danmark. På grund af dette var der stor politisk velvilje, og investeringer blev rettet mod denne ellers perifere del af Danmark. Delingen af det gamle hertugdømme Slesvig i 1920 havde stor betydning i Tøndermarsken, fordi et naturligt sammenhængende landskab nu blev delt mellem to nationer. Det betød også, at Tønder, Møgeltønder og Højer mistede deres naturlige oplande.

I løbet af det 19. århundrede var problemet med bagvandsoversvømmelser i Tøndermarsken og Gotteskoog forværret, hvilket især skyldtes øget dræning af geestjordene mod øst. De øgede mængder bagvand skabte flere og længerevarende bagvandsoversvømmelser og udfordrede både den eksisterende landbrugspraksis og mulighederne for at videreudvikle landbruget.

Vestslesvigsk Tidende skrev i august 1920, at kraftig nedbør i ugerne før havde sat engene syd og vest for Tønder under vand, og lodsejerne havde lidt store tab, fordi kreaturerne skulle flyttes væk fra engene. Omkring 50 af de 100 køer, der leverede mælk til Tønder by, måtte sælges, fordi ejerne ikke kunne skaffe hverken græs eller hø til deres dyr.⁷

Op til genforeningen af Sønderjylland med Danmark var landbruget i Vestslesvig som nævnt i udpræget grad karakteriseret ved opfedning

af stude, der senere skulle sælges på de tyske markeder gennem kreaturmarkederne i Tønder og Husum. Med tabet af sit vigtigste marked var det sønderjyske landbrug nødt til at orientere sig i nye retninger, nemlig mod malkekvæg og kornproduktion.

Den danske stat investerede store beløb i udviklingen af Sønderjylland, og fra begyndelsen anså man marsken for at have stort landbrugsmæssigt potentiale. Beslutningen om at dræne Tøndermarsken skal ses i denne kontekst: Den politiske vilje til at løse udfordringerne med bagvandsversvømmelser var til stede, ligesom de teknologiske muligheder og ikke mindst pengene.⁸

Afvandingen af Tøndermarsken

Loven omhandlede Tøndermarskens afvanding blev vedtaget af Rigsdagen i 1925, og arbejdet blev påbegyndt i 1926. Den danske ingeniør Ulrik Pedersen lavede afvandingsplanen, i hvilken elektriske pumper var en central komponent for den kunstige afvanding af marskjorderne. Bagvand skulle ledes ikke ind i, men uden om Tøndermarsken ved hjælp af kanaler, mens regnvandet i marsken skulle ledes i afvandingsgrøfter og derfra løftes op i Vidåen, hvorfra vandet ville løbe ud i Va-

Pumpeskovl ankommer til Lægan Pumpestation, fotograferet af A. Martinsen, 1929. Foto: Lokalhistorisk Arkiv for Gl. Tønder Kommune.

dehavet. For at forhindre Vidåen og andre naturlige vandløb i at oversvømme Tøndermarsken blev der etableret ådiger på begge sider. At afvandingen var et prestigeprojekt, blev understreget af, at de to største pumpestationer ved Lægan og Nørremølle blev tegnet af godsforvalter på Schackenborg Slot, H. C. Davidsen, som var en kendt arkitekt i området og havde været meget aktiv i Baupflege Tøndern, hvor man ved nybyggeri lod sig inspirere af Vestslesvigs traditionelle byggeskik.

Afvandingsprojektet var ikke populært blandt alle marskens indbyggere, især ikke hos dem, hvis leveveje overvejende var afhængige af vandets tilstedeværelse. På de gårde, som havde deres primære indtægter fra høst af tagrør, havde gårdmændene ikke erfaring med det intensive landbrug, som det var meningen, at afvandingen skulle give mulighed for. Overdigegreve Volquardsen fra Tetenböll bakkede op omkring afvandingen, men understregede, at det var meget svært for folk at forestille sig landskabet afvandet. Og løfterne fra afvandingskommissionen om, at afvandingen ville gøre rørskov til hvedemarker, lød ganske enkelt ikke troværdige i de lokales ører.⁹

De personer, som var afhængige af marskens vandveje for at skabe sig en indtægt gennem høhøst, rørskæring eller transport af varer, ejede ikke selv jord og var derfor hårdest ramt af forandringerne. Disse mennesker var også dem, der var afhængige af fisk i åerne og søerne som en daglig fødevarerkilde. Derfor følte de i særlig grad, at afvandingsprojektet udfordrede deres levevilkår.

Ringere vandkvalitet

Rent drikkevand var en udfordring i Tøndermarsken – både på geesten og i selve marsken. Men mulighederne for at rette op på forholdene var forskellige. Og marskens afvanding kom faktisk til at påvirke drikkevandsforsyningen i marsken negativt.

På geestranden kunne graves brønde, hvorfra der kunne hentes grundvand. Her var vandkvaliteten præget af de samme udfordringer som i mange andre byer, nemlig at brøndenes vand blev forurenet af for eksempel nedsivning fra rendesten og staldmøddinger. Tønder by fik rent drikkevand i 1902, da byens vandtårn blev opført. I den forbindelse faldt mængden af kolera- og tyfustilfælde i byen markant i de følgende år. Men byen var ved Genforeningen stadig 'gammeldags'. Var man besøgende i Tønder omkring 1920, ville man som noget af det første bemærke de åbne rendestene, som tilføjede byen en 'rustik' atmo-

sfære. Som den tidligere landinspektør Mosbech udtrykte det: "Tønder bibeholdt sin særlige karakter gennem sin totale mangel på kloakker og udbredte brug af åbne rendesten."¹⁰ På dette tidspunkt var der stadig mange stalde i byen: Ikke mindre end 122 heste, 713 kreaturer, 38 får og omkring 400 grise boede stadig i byen. Tilstedeværelsen af så mange dyr var et stort hygiejnisk problem for byen.¹¹

Tønders borgmester, Oluf P. Olufsen, nævnte dette problem for en delegation af rigsdagsmedlemmer, der besøgte byen i 1920, og i 1923-25 blev byen kloakeret, overvejende finansieret af den danske stat.

Ude i selve marsken var situationen en anden. Da marsken ikke har noget grundvand, fik indbyggerne deres drikkevand fra åer, søer og grøfter, eller fra fordybninger i værfterne, hvor man opsamlede regnvand, en såkaldt fedding. Da den danske skole i Rudbøl fik ansat sin første lærer i 1923, bemærkede han følgende om drikkevandet: "Vandforsyningen i Rudbøl var meget primitiv. Reelt, der var ingen. [...] Man stillede baljer

Der hentes vand i kanalen. Fotograferet af A. Martinsen, ca. 1920. Foto: Fiskeri- og Søfartsmuseet.

og kar under tagrenderne og opsamlede regnvand. Slog det ikke til, hentede man vand i grøfter og kanaler eller gravede vandhuller. Det skulle selvfølgelig koges. Da jeg havde været i Rudbøl i 3-4 dage, fik jeg nederdrægtigt ondt i halsen. [Snedker] Christiansen spurgte mig, om jeg drak af vandet, der stod i karaflen på mit værelse. Da jeg svarede ja, sagde han, at det skulle jeg nok ikke gøre, for alle folk, der kommer 'nordfra', blev syge af det."¹²

Lærer Mikkelsen beskriver videre i sine erindringer, hvorledes rudbøllingerne hentede drikkevand i de samme kanaler som kreaturerne. Det gjaldt også bageren, som han observerede hente vand i en kanal få meter fra det sted, hvor hans store staldmødding løb ud. Det var ifølge Mikkelsen derfor ikke overraskende, at flere beboere havde haft tyfus.

Lærer Mikkelsen bad amtslægen for Tønder Amt, Lausten-Thomsen, om hjælp, og på dennes foranledning blev der bygget et stort filteranlæg, som opsamlede regnvand fra skolens tag. Vandet blev derpå filtreret gennem flere filterlag (grus, sten, sand mm.) og opsamledes i en beholder. Det viste sig imidlertid svært at få børnene til at drikke af det, da vandet var smagløst. De forstod ganske enkelt ikke problemet. Mikkelsen løste problemet ved at få børnene til at hente vand i et glas fra kanalen, hvor de drak og undersøge det under lup. Vandet var fyldt med smådyr, "der rigtig "kriblede og krablede", og fra den dag drak børnene ikke længere vandet fra kanalen.¹³ Fra vandhanen på skolen ordinerede lægen i øvrigt rent drikkevand, som folk hentede i deres mælkespande. Fra 1937, hvor Højer fik sit vandtårn, fragtedes hver anden dag rent drikkevand til Rudbøl, som først i 1959 fik indlagt rent vand.

Kloakeringen forbedrede både lugten og hygiejnen i Tønder, men kloakkerne førte direkte ud i Vidåen. Som beskrevet ovenfor hentede beboerne i marsken ofte drikkevand i kanaler og vandløb. Disse blev nu forurenede af kloakvand fra Tønder. At der kom en hane med rent vand på skolen i Rudbøl, var reelt kun en løsning for beboerne i Rudbøl. Gårdene udenfor Rudbøl måtte enten selv anlægge lignende drikkevandssystemer, som blandt andet krævede delvis udskiftning af stråtag til bliktag samt anskaffelse af en filtreringssten, eller hente drikkevand ad vandvejen i mælkejunger. Kanaler og åløb var derfor fortsat afgørende som drikkevandsforsyning for mange af marskens beboere. Det gjaldt blandt andet maleren Emil Nolde og hans kone, Ada, på deres stråtekte gård, Utenwarf, som lå direkte ned til Vidåen.

Vandstanden i kanalerne i marsken faldt desuden ca. en meter som følge af afvandingen. Begge disse faktorer havde stor betydning for

Ejendommen her har fået udskiftet stråtaget til bliktag for at kunne opsamle regnvand. Fotograferet af A. Martinsen, Rudbøl ca. 1920. Foto: Fiskeri- og Søfartsmuseet.

kvaliteten af drikkevandet. De reducerede vandmængder, der skyldtes den faldende vandstand fra 1927 og frem, resulterede i et mere mudret vand i kanalerne. Samtidig blev særligt Vidåen forurenet med kloakvand fra Tønder.

Vidåen løber gennem Rudbøl Sø, og her beskriver Lorentz Petersen (født 1896 i Rosenkrans) vandet i Rudbøl Sø efter afvandingen som 'oppumpet snavs' som en modsætning til 'det klare vand fra tidligere tider'.¹⁴ Og for Emil Nolde, som var arg modstander af afvandingsprojektet, blev udfordringerne med drikkevandet i sidste ende afgørende for, at han og Ada Nolde forlod deres hjem på værftet Utenwarf. Som Nolde formulerede det: "Den værste situation opstod, da kloakkerne i Tønder blev ledt ud i Vidåen og de desperate protester fra os og alle, som boede ved Vidåen, blev ignoreret. Da kunne vi ikke blive længere."¹⁵

Kanalerne gik tæt forbi husene i Rudbøl og Rosenkrans. Fotograferet af A. Martinsen, ca. 1920. Foto: Fiskeri- og Søfartsmuseet.

To nationer – et landskab

Fra begyndelsen af 1800-tallet og indtil delingen af Slesvig i 1920 var alle marskområder i Tønder Amt organiseret under Det første slesvigiske Digelag (1. Schleswigsche Deichverband) med fælles administration af diger og afvanding såvel som fælles opsyn med digerne. Efter Genforeningen blev et nyt digelag for den danske del af Tøndermarsken dannet: Digelaget for marsken ved Tønder. Selvom administrationen af diger, sluser og kanaler nu var delt mellem to nationer, hang Tøndermarsken som landskab stadig tæt sammen. Stiftelsen af Grænsevandløbskommissionen i 1922 understregede dette. Kommissionen skulle nemlig agere bindeled mellem de to digelag samt myndighederne i de to lande med henblik på at varetage spørgsmål i forbindelse

med vandstande i vandløbene langs med grænsen, inklusive regulering og vedligehold af vandløb og diger i Tøndermarsken.

Tøndermarskens afvanding betød store udfordringer i Gotteskoog, fordi langt det meste vand fra den lavtliggende kog blev ledt ud gennem Vidåen, der efter 1920 lå i Danmark. Problemet skyldtes, at Vidåen og alle andre naturlige vandløb i Tøndermarsken blev inddiget. I perioder steg som følge heraf vandstanden i Vidåen så meget, at Gotteskoog blev oversvømmet. I 1928 blev man i Grænsevandløbskommissionen enige om at forhøje ådigerne samt at opføre Verlath pumpestation ved Rudbøl Sø, som stod færdig i 1933. I 1928 var pumpestationen Hemenswarf blevet opført ved Südwesthörn, og den sørgede for at afvande Gotteskoog mod syd.¹⁶

For og imod afvandingen

Der var mange, som var kritiske over for afvandingsprojektet, eftersom det ikke kun handlede om, hvad der kunne opnåes, men også hvad der ville gå tabt. Emil Nolde, som siden 1912 levede i marsken tæt ved Vidåen, var blandt de berømte modstandere af afvandingsprojektet.

Nolde lavede et alternativt forslag til Ulrik Pedersens afvandingsprojekt, som blev sendt til afvandingskommissionen. Forslaget omfattede landvinding vest for Højer Sluse, og dele af den nye kog skulle bruges som vandreservoir. Med en sådan løsning ville det ifølge Nolde hverken være nødvendigt med ådiger eller pumpestationer. Vandstanden ville blive lavere, men metoden ville være langt mindre skadelig for landskabets karakter.¹⁷

Noldes forslag blev støttet af Dansk Naturfredningsforening, hvis formand, Erick Struckmann (1875-1962), samme år talte til et lokalt publikum, hvor han opfordrede dem til at beskytte naturen, fordi Tøndermarskens landskab var et af de få, der ikke var ødelagt af dræning.¹⁸

Carl Wesenberg-Lund (1867-1955), en professor med speciale i ferskvandsfauna, var til stede under debatten mellem Erick Struckmann og ingeniør Ulrik Pedersen og anerkendte ønsket om at udvikle Tøndermarsken af økonomiske årsager. Men han understregede også: "På den anden side [...] for os, som med friske øjne for første gang ser Tøndermarskens vidunderlige landskab, er det klart, at hvis der er noget dansk landskab, som er i fare for at få sin maleriske skønhed ødelagt, så er det netop på grund af dets storslåede ensformighed, marskens landskab."¹⁹

At landskabet med afvandingen stod overfor en grundlæggende forandring, affødte, at flere fotografer dokumenterede landskabet, før ingeniørerne og gravemaskinerne rykkede ind, samt selve processen.

A. Martinsen fra Højer fotograferede landskabet omkring og syd for Højer før, under og efter afvandingsarbejderne. Martinsen har ikke på skrift forholdt sig til afvandingen, men hans fotos dokumenterer livet med vand i Tøndermarsken med både vinteroversvømmelser, fiskeri ved Højer Sluse og i Rudbøl Sø. Men før-billederne rummer også et romantiserende element og en bevidsthed om, at en ny tid var på vej og en livsform ved at gå tabt. Martinsens fotos er først blevet udgivet i forbindelse med bogen *Både og bådfolk i marsken*, så omstændighederne omkring hans 'dokumentationsprojekt' er uvisse.

Den tyske fotograf, forfatter og hjemstavnsforsker Theodor Möller (1876-1953) derimod udgav i 1920'erne flere hjemstavnsbøger, hvor han gennem fotos og tekst behandlede de foranderlige landskaber særligt i Nordtyskland. I 1929 kom bogen *Nordschleswig – Landschafts und Kulturbilder*, hvor hans vej også kommer forbi Tøndermarsken. Möller var blandt Slesvig-Holstens vigtigste fotografer og derfor også en væsentlig stemme. Han var ligesom Nolde kritisk overfor de landskabelige forandringer drevet af ønsket om blandt andet et mere effektivt landbrug, og han forsøgte gennem sine fotos at fastholde kulturlandskabet. Han

Vinteroversvømmelse i Møgeltønder kog. Fotograferet af H. C. Davidsen, ca. 1920. Foto: Museum Sønderjylland.

anerkendte, at det maleriske landskab ikke havde stor erhvervsmæssig værdi, men stillede også spørgsmålet, om gevinsten ved afvandingen kom til at stå mål med det tabte. De danske ambitioner om at omdanne Tøndermarskens amfibiske landskab til kornmarker var ambitiøse, men i hans øjne uden sikkerhed for succes.²⁰

Godsinspektør på Schackenborg Slot, H. C. Davidsen, fotograferede også marsken syd for Møgeltønder. Som godsforvalter hos en af de store jordbesiddere var han ingen stor kritiker af afvandingen. Han var også som arkitekt involveret i afvandingen ved at skulle tegne de to pumpestationer ved henholdsvis Lægan og Nørremølle. Ikke desto mindre emmer også hans fotos af en vis romantisk nostalgi.

Interviewene, som blev gennemført af Fiskeri- og Søfartsmuseet, løfter sløret for, hvordan indbyggerne i marsken oplevede landskabet efter afvandingen. Holdningerne til det nye marsklandskab og de forandringer, det undergik, var ikke entydige.

Bådsmand Boy Jacobsen, som var født 1880 i Neukirchen, sagde: "I 1932, da afvandingen var helt gennemført, syntes alle, at det var skidt for dem, fordi tagrørene var forsvundet. Alt udviklede sig imidlertid anderledes, og den afvandede marsk, som før var dækket med tagrør, er nu den bedste pløjjord."²¹ Trods denne positive ytring sagde han senere i interviewet: "Dette område var før afvandingen meget smukkere, overalt så man rørskov omkranset af andemad, åkander og andre slags vandplanter. Tidligt om morgenen, når man tog båden fra Gotteskoog, kom alt så meget til live, som solen steg på himlen, alle slags fugle kunne høres."²² Thomas Petersen fra Neukirchen sagde, at så vidt han vidste, så ville de fleste indbyggere i marsken hellere have beholdt deres gamle måde at leve på fra før afvandingen.²³

Konklusion

Efter i mange år at have forsøgt at løse udfordringen med bagvandsoversvømmelser i Tøndermarsken var det en national begivenhed - genforeningen af Sønderjylland med Danmark - som sammen med teknologisk udvikling og troen på, at naturen kunne tæmmes, banede vejen for afvandingen.

Afvandingen af Tøndermarsken og Gotteskoog forandrede ikke bare landskabet, men også levevilkårene for marskens indbyggere, især i områderne omkring Rudbøl Sø og Gotteskoog. Her havde der udviklet sig en livsstil, som havde tilpasset sig tilstedeværelsen af vand, og som

nu blev udfordret af faldende vandstand i vandløb og søer. Folk blev tvunget til at finde nye måder at leve på og gøre ting anderledes, og for nogle betød det, at den viden og know-how, de havde nedarvet og i nogen grad udviklet, ikke længere kunne bruges.

Derudover blev indbyggerne også i høj grad udfordret af adgangen til rent drikkevand, delvist som følge af kloakeringen af Tønder by. Landskabets forandring blev oplevet forskelligt af de lokale og var også modsætningsfyldt. Nogle var overraskede over, hvor velegnet marsken var til opdyrkning, men kunne samtidig begræde nedgangen i fugle- og plantelivet.

At landskabet med afvandingen blev forandret, var alle enige om. Det var spørgsmålet om, hvorvidt prisen for et bedre produktionslandskab var for høj, og om det maleriske, amfibiske landskab også havde en værdi i sig selv. Emil Nolde og Theodor Möller repræsenterede denne holdning sammen med Dansk Naturfredningsforening.

KILDER

Trykte kilder

Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg (FIMUS): Tøndermarsken, interviews og korrespondance med folk i Tøndermarsken og Gotteskoog 1968-70.

LITTERATUR

- Becker-Christensen, Henrik: (1993). *Byen ved grænsen. Tønder 1920-1970*, Aabenraa, Institut for Grænseregionsforskning.
- Eller, Søren: "Indgreb i marsklandets sjældne og særegne skønhed. Diskussionen om afvanding og naturfredning i Tøndermarsken 1925". *Sønderjyske Årbøger*, 2011, s. 9-44.
- Gottburgsen, M. & Hassenpflug, W.: *Der Gotteskoog. Landschaft und Bewohner im Wandel der Jahrhunderte*, 1991.
- Hansen, Lorens: *Marsken ved Tønder. Digebygning og afvanding*, 2014.
- Mosbech, J. L.: "Tønder 1920-1943" I M. Mackeprang (red.), *Tønder gennem tiderne*, 1943-44, s. 235-86.
- Møller, Andreas: *Både og bådfolk i marsken*, Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg, 1973.
- Möller, Theodor: *Nordschleswig. Landschafts- und Kulturbilder*, Neumünster, 1929.
- Nolde, Emil: *Mein Leben*, Freiburg, 2011.
- Overgaard, Anne Marie: "Byggeriet af Rømødæmningen. Et spørgsmål om landvinding, beskæftigelse og national handling", *Sønderjyske Årbøger*, 2012, s. 105-30.
- Wesenberg-Lund, C.: "En henstilling til overvejelse i anledning af de store afvandingsprojekter", *Sønderjysk Maanedsskrift*, 1926, s. 40-43.

NOTER

- 1 En kogsmarsk er et marskområde med flere kog (inddigede marskområder) efter hinanden.
- 2 "Konvention af 2. februar 1971 om vådområder af international betydning navnlig som levesteder for vandfugle".
- 3 Nolde, s. 351.
- 4 FIMUS 51/1985.
- 5 Möller 1973, s. 6.
- 6 Fimus 56/1985.
- 7 Becker-Christensen 1993, s. 19.
- 8 Overgaard 2012, s. 109.
- 9 Fimus 54/1985.
- 10 Mosbech 1943-44, s. 228.
- 11 Becker-Christensen 1993, s. 22.
- 12 Mikkelsen, s. 22.
- 13 Mikkelsen, s. 24.
- 14 Fimus 56/1985.
- 15 Nolde 2011, s. 410.
- 16 Gottburgsen & Hassenpflug 1991, s. 99.
- 17 Eller 2011 s. 26.
- 18 Wesenberg-Lund 1925-26, s. 40.
- 19 Op. cit s. 43.
- 20 Möller, s. 21.
- 21 Fimus 59/1985.
- 22 *ibid.*
- 23 Fimus 53/1985.

Zusammenfassung

Die Tonderner Marsch ist in vielerlei Hinsicht ein Grenzgebiet. Seit 1920 verläuft hier die westliche Grenze zwischen Deutschland und Dänemark. Außerdem war die Marsch jahrhundertlang ein Grenzgebiet zwischen Land und Wasser. Beides hatte Einfluss darauf, wie die Landschaft heute dort aussieht. Wie ein roter Faden zieht sich die Notwendigkeit des Menschen, sich in irgendeiner Weise mit dem Vorhandensein des Wassers auseinanderzusetzen, durch die Geschichte.

In diesem Beitrag untersucht die Verfasserin, wie der Mensch mit dem Wasser gelebt hat und gleichzeitig versucht hat, sich vor ihm zu schützen. Dies spiegelt sich auch in den verschiedenen Phasen der Entwicklung der Landschaft von der offenen Marsch ohne beschützende Deiche bis zur Schaffung der Köge seit dem 17. Jahrhundert und bis zum Ende des 19. Jahrhunderts wider. Nach der sog. Wiedervereinigung mit Dänemark 1920 wurde die Tonderner Marsch entwässert, aber in den letzten Jahrzehnten hat man sich aus Gründen des Umweltschutzes darum bemüht, dem Wasser in der Landschaft durch Renaturierungsprojekte wieder einen Platz zu geben.

Der Aufsatz beschäftigt sich v.a. mit der Frage, wie man bis zum Ende der 1920er Jahre in der Tonderner Marsch mit dem Wasser gelebt hat und welche Veränderungen nach der Entwässerung stattfanden. Hierdurch wurden große Gebiete, die zuvor im Winter regelmäßig überschwemmt worden waren, trockengelegt. Nicht zuletzt geht es um die Bedeutung, die diese landschaftlichen Veränderungen für die Menschen, die über viele Generationen mit dem Wasser gelebt hatten, gehabt haben. Wie erlebten sie diese Veränderung?

Der Aufsatz stützt sich u.a. auf Interviews, die das Fischerei – und Seefahrtsmuseum in Esbjerg in den 1960er und 1970er Jahren mit Bewohnern der Marsch, die sich an diese Veränderungen erinnern konnten, durchgeführt hat. Die Verfasserin versucht auch darzustellen, wie die Kanalisation in Tondern, die als ein weiteres Modernisierungsprojekt im Zuge der sog. Wiedervereinigung durchgeführt wurde, den Menschen in der Marsch ihre Versorgung mit Trinkwasser erschwerte.

Die allermeisten Einwohner der Marsch konnten sich damals die durch die Entwässerung hervorgerufene Veränderung nicht vorstellen. Vor allem fehlte ihnen auch die Vorstellungskraft dafür, dass die Marsch in eine landwirtschaftlich nutzbare Fläche verwandelt werden könne. In der Retrospektive meinten viele, dass diese Ambitionen erfüllt worden seien, jedoch nicht ohne landschaftliche Nachteile.